

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
Zeszyt 272, rok 2018, s. 205–215

Agnieszka Rzeńca¹, Agnieszka Sobol²

¹Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska, ul. Polskiej Organizacji Wojskowej 3/5, 90-255 Łódź, agnieszka.rzenca@uni.lodz.pl

²Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Wydział Ekonomii, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Środowiskowej, ul. 1 Maja 50, 40-287 Katowice, agnieszka.sobol@ue.katowice.pl

BUDŻET OBYWATELSKI JAKO INSTRUMENT KSZTAŁTOWANIA PRZESTRZENI MIASTA – PRZYKŁAD ŁODZI I KATOWIC

Abstract: Participatory budgeting as an instrument of shaping urban space – cases of Łódź and Katowice. Participatory budgeting has become an important element of empowerment of the residents in the process of spatial planning in Polish cities. The citizens gained the right and a concrete tool to implement their ideas on how to change the city spaces. Many of the projects of participatory budgeting are the results of serious negligence in basic infrastructure in the cities. On the other hand, some of them are an expression of great ingenuity and innovative approach of the citizens to the modernization and arrangements in urban spaces. The civic projects improve quality of life and increase the utility value of public spaces. The main aim of the paper is to review and classify tasks changing public spaces under the formula of participatory budgeting. The research in a form of diagnosis enables to present the directions of participatory budgeting. It helps to monitor and evaluate the social impacts in the process of city space transformations. The subject of analysis are participatory budgets in Łódź and Katowice based on editions in 2015/2016 and 2016/2017.

Keywords: urban space, participatory budgeting, social participation, urban policy

JEL codes: O15, O18, Q56, Q58

Wprowadzenie

Człowiek współczesny żyje w środowisku silnie przekształconym. Krajobraz miejski będący wyrazem rozwoju cywilizacyjnego ma charakter technosfery, zdominowany jest przez efekty aktywności społecznej i gospodarczej. Istotną jego składową są przestrzenie publiczne.

Przestrzeń publiczna rozumiana jest jako dobro wspólnie użytkowane, kształtowane przez człowieka, zgodnie ze społecznymi zasadami i wartościami [Karta Przestrzeni... 2009]. „Publiczność” przestrzeni związana jest przede wszystkim z możliwością występowania interakcji społecznych oraz kontaktu różnych zbiorowości. Do przestrzeni publicznej zaliczane są drogi, ulice, place, parkingi, parki, skwery, ogólnodostępne budynki. O publicznym charakterze przestrzeni decyduje zatem zbiorowy sposób jej użytkowania.

Zagadnienie współzależności pomiędzy przestrzenią fizyczną (*public space*) i społeczną (*public realm*) podejmuje wielu autorów [Lofland 2007; Gehl 2009]. Jałowicki [1988] zadał również pytanie o sposób, w jaki przestrzeń jest wytwarzana – o udział w tym procesie różnych jej użytkowników, partycypację obywateli w procesie jej planowania. W literaturze identyfikowane są rozliczne braki oraz bariery mechanizmów realnego wpływu społeczeństwa na kształtowanie przestrzeni publicznych. Poszukiwanie kierunków kształtowania przestrzeni o wysokiej jakości wyraża się w formułowaniu zasad projektowania dotyczących rozmieszczania funkcji miejskich oraz ich dostępności. Parametry te powiązane być powinny z masą krytyczną ludzi i zdarzeń oraz powinny integrować różne funkcje w mieście, zapewniając różnorodność i bogactwo doświadczeń, równowagę społeczną oraz poczucie bezpieczeństwa w poszczególnych obszarach miasta [Lynch 2011]. Tworząc warunki do harmonijnego i wielostronnego wykorzystywania przestrzeni publicznej, w istotnym zakresie kształtuje się warunki bytowe mieszkańców [Kochanowska 2010: 23]. W kształtowaniu przestrzeni publicznych ważne jest umiejętne łączenie projektowanych rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych z działaniami i inicjatywami mieszkańców. Markiel [2013: 94] jako istotną cechę przestrzeni wskazuje jej autentyczność, dzięki której może odpowiadać upodobaniom i oczekiwaniom mieszkańców.

W procesie kształtowania przestrzeni publicznych na znaczeniu zyskuje partycypacja społeczna rozumiana jako współuczestnictwo różnych partnerów społecznych, w tym zwłaszcza mieszkańców, w jej tworzeniu. Sadura i Olko [2017] wskazują jej rolę jako swoiste antidotum na kryzys urbanistyczny. Do coraz częściej wykorzystywanego instrumentu uspołecznienia rozwoju lokalnego w ostatnich latach w polskich samorządach należy budżet obywatelski (partycypacyjny). Dzięki możliwości proponowania i realnego współdecydowania o realizowanych projektach stwarza on możliwości kreowania

nowych rozwiązań przestrzennych i jednocześnie społecznej weryfikacji potrzeby ich wprowadzania.

Głównym celem artykułu jest przegląd realizowanych zadań zmieniających przestrzeń publiczną w ramach budżetów obywatelskich wybranych polskich miast, tj. Łodzi i Katowic. Identyfikacji oraz ocenie poddano projekty, które w istotny sposób wpływają na poprawę jakości życia w badanych miastach oraz podnoszą jakość przestrzeni publicznych. Analiza obejmuje także procedurę budżetowania obywatelskiego w kontekście uspołecznienia procesu planowania przestrzennego. Pod uwagę wzięto projekty zgłoszone przez mieszkańców do budżetów obywatelskich Łodzi i Katowic w edycjach 2015/2016 i 2016/2017.

1. Uspołecznienie w kształtowaniu przestrzeni publicznej miasta

„Prawo do miasta” jest coraz głośniej wybrzmiewającym postulatem mieszkańców miast. W wielu polskich miastach działają ruchy miejskie, zrzeszające grupy aktywnych mieszkańców. Te nieformalne inicjatywy pojawiły się w dużej mierze dlatego, że mieszkańcy czuli się pozbawieni praw do współdecydowania o polityce miejskiej: jej celach, inwestycjach oraz kształcie otaczającej ich przestrzeni [Mergler i in. 2013: 21]. W argumentacji zasadności swoich działań ruchy miejskie odwołują się do politycznych deklaracji, w tym zwłaszcza założeń zawartych w *Karcie Lipskiej* z 2007 r. Umieszczono w niej zapis odnoszący się bezpośrednio do kwestii współtworzenia przestrzeni publicznych [*Karta Lipska* 2007: 4]. Redefinicja miasta w kierunku uspołecznienia rozwoju lokalnego oraz wzmocnienia „prawa do miasta” wpisana została również w politykę ONZ. Wskazano w niej, że wyzwaniem rozwoju współczesnych miast jest konieczność pogodzenia potrzeb wielu użytkowników, a realizacja tego zadania jest możliwa jedynie poprzez aktywne włączenie mieszkańców w rozwój lokalny [Brown, Kristiansen 2009]. Partycypacja sprowadza się do zwiększenia udziału obywateli w zarządzaniu i rządzeniu jednostką terytorialną [Długosz, Wygnański 2005: 4].

Organizowanie przestrzeni miejskiej jest istotnym obszarem polityki miejskiej, która zdominowana była dotychczas przez władze lokalne. W ostatnich latach obserwuje się wzrost aktywności społeczności lokalnej w tym zakresie [Dymnicka 2013; Sagan 2017]. Metody i narzędzia wykorzystywane w partycypacji społecznej są niczym innym jak etapem budowania kapitału społecznego polegającym na stymulacji cech organizacji społecznych, takich jak sieci jednostek, w tym gospodarstw domowych oraz powiązanych z nimi norm

wartości, które kreują efekty zewnętrzne dla całej wspólnoty (Sierocińska 2011: 70–72).

Planowanie przestrzenne w Polsce, pomimo że w oparciu o uwarunkowania legislacyjne podlega procedurom uspołecznienia, nie stwarza mieszkańcom warunków do rzeczywistego oddziaływania na kształtowanie przestrzeni publicznych. Dzieje się tak z dwóch powodów. Po pierwsze, mieszkańcy, grupy społeczne i organizacje włączane są jedynie w proces powstawania dokumentów planistycznych poprzez składanie wniosków czy udział w konsultacji. W efekcie nie są siłą sprawczą bezpośrednich zmian w przestrzeni miejskiej. Ponadto przedłużające się procedury dotyczące miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego powodują, że rezultaty partycypacji społecznej odroczone są w czasie. Po drugie, z powodu powszechności realizacji inwestycji w oparciu o uznaniowość decyzji o warunkach zabudowy społeczeństwo nie ma realnego i skutecznego wpływu na zagospodarowanie przestrzeni. Niedomagania planowania przestrzennego w kontekście pełnego uspołecznienia procesu planistycznego oraz jego niska efektywność podnoszone są często w literaturze przedmiotu [Polski 2009; Sobol 2009; Markowski 2013; Sobol 2013]. Jednocześnie coraz częściej mówi się o potrzebie przełamania niekorzystnego status quo. Pojawia się zatem istotne pytanie: za pomocą jakich instrumentów i w jakim zakresie społeczność lokalna może kształtować przestrzeń publiczną?

2. Budżet partycypacyjny jako instrument kształtowania przestrzeni miasta

Zauważyć można generalnie, że wśród mieszkańców polskich miast obserwuje się rosnącą świadomość znaczenia uwarunkowań środowiskowych w kształtowaniu jakości ich życia¹. Mieszkańcy coraz częściej artykułują

¹ Potwierdzają to m.in. badania przeprowadzone w miastach Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego oraz wybranych miastach regionu łódzkiego. Wskazują one, że mieszkańcy jako kluczowe zagrożenie środowiskowe identyfikują zdegradowaną przestrzeń, w tym niską jakość przestrzeni publicznej, brak dbałości o czystość oraz niedobór terenów zieleni. Pilotażowe badania pt. *Zasobooszczędne gospodarowanie w miastach Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego oraz w wybranych miastach regionu łódzkiego* zrealizowano w marcu 2016 r. Badaniami objęto mieszkańców miast powyżej 18 roku życia, radnych Rady Miejskiej oraz pracowników administracji samorządowej reprezentujących wskazane komórki (biura, oddziały) Urzędu Miasta, a także miejskie jednostki organizacyjne zajmujące się bezpośrednio lub pośrednio sprawami ochrony środowiska, inwestycji, planowania przestrzennego, zarządzania strategicznego. W przypadku badań władz lokalnych i administracji samorządowej zastosowano dobór próby celowo-okolicznościowy (dobór próby nielosowy).

potrzeby, kierując swoje oczekiwania do władz samorządowych. W odpowiedzi decydenci miejscy wprowadzają instrumenty umożliwiające obywatelom współdziałanie w kreowaniu polityki miejskiej oraz kształtowaniu przestrzeni.

Kluczowym instrumentem włączania mieszkańców w rozwój miast stał się budżet partycypacyjny [Bernaciak i in. 2017], który jest relatywnie prostą, transparentną i egalitarną procedurą angażowania społecznego. Jest formą uczestnictwa mieszkańców w procesie decyzyjnym w kwestii podziału lokalnych środków budżetowych. Stanowi część wyodrębnionych środków budżetu miasta (zazwyczaj ok. 1%), których podział odbywa się w oparciu o zgłaszane przez obywateli zadania i proces głosowania.

Nowelizacja ustawy o samorządzie gminnym w 2018 r. umocowiła budżet obywatelski (BO) w przepisach prawnych i wskazała go jako instrument obligatoryjny, dotychczas był on fakultatywny². W gminach będących miastami na prawach powiatu utworzenie budżetu obywatelskiego jest obowiązkowe, z tym że wysokość budżetu obywatelskiego wynosi co najmniej 0,5% wydatków gminy zawartych w ostatnim przedłożonym sprawozdaniu z wykonania budżetu. W ramach budżetu obywatelskiego mieszkańcy w bezpośrednim głosowaniu decydują corocznie o części wydatków budżetu gminy. Zadania wybrane w ramach budżetu obywatelskiego zostają uwzględnione w uchwale budżetowej gminy. Rada gminy w toku prac nad projektem uchwały budżetowej nie może usuwać lub zmieniać w stopniu istotnym zadań wybranych w ramach budżetu obywatelskiego [Ustawa... 2018].

Aranżacja przestrzeni publicznej miasta oraz nadawanie jej nowych funkcji jest przedmiotem wielu projektów zgłaszanych w ramach budżetowania partycypacyjnego. Ich efektem jest ożywienie poszczególnych fragmentów miasta i nadanie im cech miejsca. Przestrzeń staje się wówczas „oswojona” przez mieszkańców. Następuje jej humanizacja, która, jak wskazuje Sobol [2017: 67], akcentuje ważną rolę mieszkańców jako jej użytkowników i współtwórców. Przestrzeń taka staje się, jak określa to Tuan [1987: 75] – „uczłowieczona”. Poprzez proces współtworzenia miejsc ludzie bardziej się z nimi identyfikują i czują się za nie bardziej odpowiedzialni. Cechy nadane dotychczasowym przestrzeniom pozwalają na lepsze wyrażanie siebie i lepszą identyfikację ich użytkowników. Dopasowanie przestrzeni do potrzeb mieszkańców i nadanie jej cech użyteczności stanowi zatem proces odzyskiwania miasta dla mieszkańców. Wzrasta znaczenie przestrzeni publicznej poprzez

² Przed umocowaniem BO w przepisach krajowych wprowadzenie tego instrumentu oraz realizowane procedury zależały całkowicie od fakultatywnych decyzji władz lokalnych. Były one przedmiotem regulacji wewnętrznych opartych na generalnej konstrukcji wyprowadzonej z art. 5a ustawy o samorządzie gminnym [Ustawa... 2017], stanowiącego że w przypadkach przewidzianych ustawą oraz w innych sprawach ważnych dla gminy na jej terytorium mogą być przeprowadzone konsultacje z mieszkańcami.

interpretację jej przez mieszkańców jako dobro wspólne, zasób cenny i ograniczony. Współdziałal w kształtowaniu przestrzeni miasta powoduje również większe poczucie odpowiedzialności za stan miejskiej przestrzeni.

3. Przestrzeń publiczna w budżetach obywatelskich Łodzi i Katowic

Zarówno Łódź, jak i Katowice mają burzliwą historię, która związana z rozwojem przemysłu odcisnęła piętno na lokalnym krajobrazie i jakości przestrzeni publicznych. Budżet obywatelski wprowadzony w 2013 r. w Łodzi oraz w 2014 r. w Katowicach może być potraktowany jako mechanizm pomocowy w odzyskiwaniu zaniedbanej przestrzeni miasta. BO jako częściowe antidotum na istniejące problemy zagospodarowania przestrzeni wiąże się z aktywnością mieszkańców, którzy widzą największe i najpilniejsze potrzeby zmian.

W procedurze budżetowania obywatelskiego projekty z zakresu kształtowania przestrzeni publicznej stanowią ważną część inicjatyw zgłaszanych przez mieszkańców. Za „nowe” przestrzenie publiczne w badaniach uznano przestrzenie, które poprzez organizację, aranżację, modernizację (w tym doposażenie) zyskały wyższą jakość, poprawiła się ich funkcjonalność lub też nadano przestrzeni nowe funkcje.

W zakresie zadań zgłoszonych i zakwalifikowanych jako „nowa” przestrzeń publiczna w Łodzi w edycji 2015/2016 było to 75 z 645 zadań ogółem (11,6%), a w Katowicach 38 z 335 zadań ogółem (11%). W kolejnej edycji wartości te wynosiły odpowiednio 160 projektów, tj. 10% ogółu zgłoszonych dla Łodzi, oraz 66 projektów, tj. 19% ogółu zgłoszonych dla Katowic.

Tabela 1

Liczba zgłoszonych projektów w BO oraz dotyczących „nowych” przestrzeni publicznych w Łodzi i w Katowicach (edycja 2015/2016 oraz 2016/2017)

Kategorie	Łódź				Katowice			
	2015/2016		2016/2017		2015/2016		2016/2017	
	Z	R	Z	R	Z	R	Z	R
Ogółem BO	645	87	1572	218	335	119	342	129
Projekty „nowej” przestrzeni publicznej	75	21	160	28	38	17	66	14
Udział projektów „nowej” przestrzeni publicznej	12%	24%	10%	13%	11%	14%	19%	11%

Objaśnienia: Z – zgłoszone, R – realizowane.

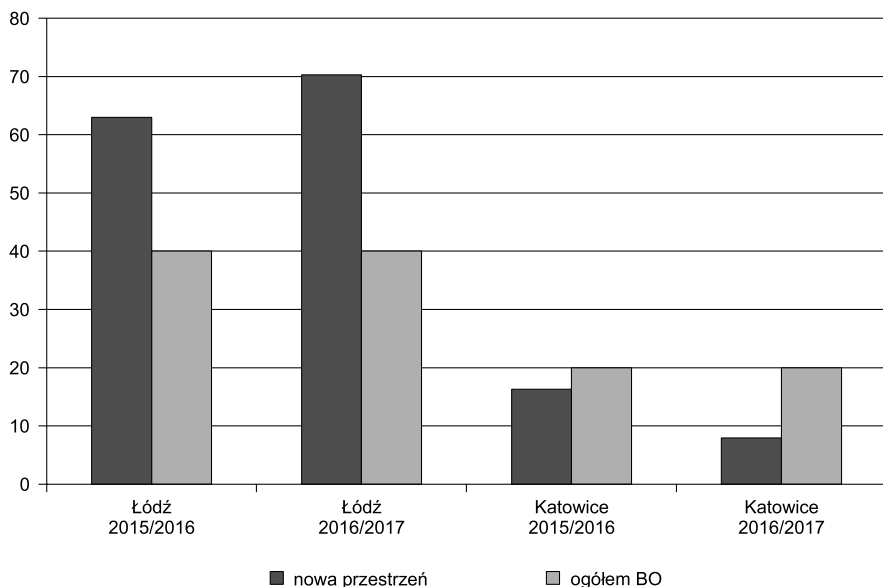
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Charakterystyczne jest, że wśród projektów realizowanych mają one również istotne znaczenie i stanowią powyżej 10%. W przypadku Łodzi w edycji 2015/2016 projekty dotyczące „nowej” przestrzeni publicznej stanowiły blisko 1/4 realizowanych (tab. 1).

Zgłaszane w ramach BO projekty odnoszące się do przestrzeni publicznej są bardzo kosztowne. W przypadku Katowic wartość całkowita tych projektów oscylowała wokół ogólnej puli budżetu, natomiast w przypadku Łodzi znacznie ją przewyższała. Sama wartość zgłaszanych projektów świadczy o potrzebach, ale również wieloletnich zaniedbaniach w tym zakresie (ryc. 1).

Pomimo widocznych różnic między miastami, budżetowanie partycypacyjne jest ważnym obszarem kreatywności i innowacyjności mieszkańców w kierunku poprawy jakości przestrzeni publicznej. Kategorią dominującą wśród zgłoszonych oraz wybranych projektów są projekty odnoszące się do zieleni i infrastruktury rowerowej. Te dwie kategorie przeważają zarówno pod względem ilości projektów, jak i wartości. Parki kieszonkowe, skwery, ogrody miejskie, modernizacja parków miejskich, aranżacje terenów rekreacyjnych wzbogacanych zielenią, zieleń przyuliczna i towarzysząca były głównym obszarem zadań zgłaszanych przez łodzian i mieszkańców Katowic.

mln zł

Ryc. 1. Wartość zgłoszonych projektów dotyczących „nowych” przestrzeni publicznych w Łodzi i w Katowicach w edycjach 2015/2016 oraz 2016/2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 2

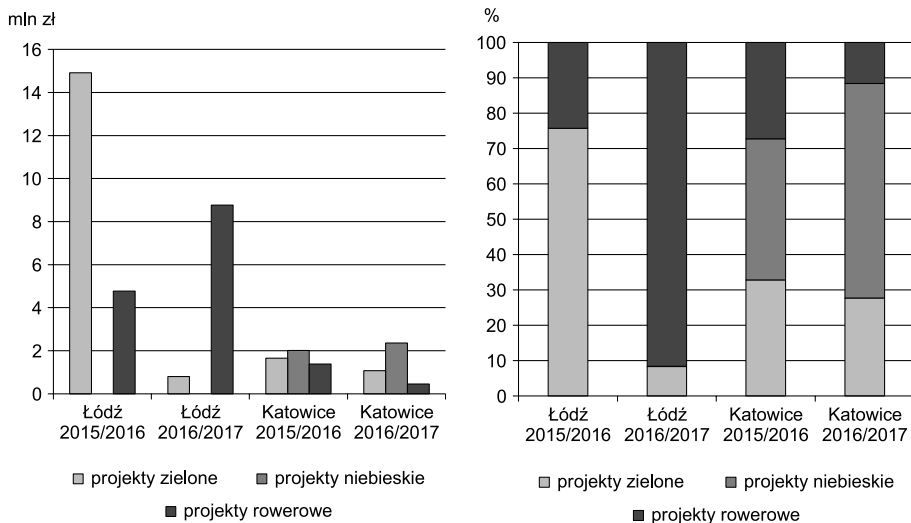
Liczba zgłoszonych projektów dotyczących „nowych” przestrzeni publicznych w badanych miastach

Kategorie	Łódź				Katowice			
	2015/2016		2016/2017		2015/2016		2016/2017	
	Z	R	Z	R	Z	R	Z	R
Projekty zielone	48	14	109	8	25	8	34	8
Projekty niebieskie	3	0	1	1	3	3	3	2
Infrastruktura rowerowa	24	7	50	19	10	6	29	4
Razem	75	21	160	28	38	17	66	14

Objaśnienia: Z – zgłoszone, R – realizowane.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W edycji 2015/2016 w Katowicach najdroższymi projektami były te z zakresu niebieskiej infrastruktury z 40-procentowym udziałem w kosztach projektów z zakresu „nowej” przestrzeni, a ponad 20% wydatków związanych jest z modernizacją i rozwojem terenów zieleni. W Łodzi natomiast wymieniane dominowały projekty odnoszące się do zieleni i infrastruktury rowerowej. Incydentalnie natomiast pojawiają się projekty dotyczące błękitnych inwestycji (ryc. 2).

Ryc. 2. Wartość (A) oraz struktura (B) wartości projektów [w %] służących tworzeniu „nowych” przestrzeni publicznych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Zdecydowana większość projektów, których celem była nowa aranżacja przestrzeni publicznej, miała charakter dzielnicowy. Ich zgłoszenie i chęć realizacji wynikały z potrzeb mieszkańców danego fragmentu miasta. Projekty o znaczeniu ogólnomiejskim, proponujące rozwiązania dla wszystkich mieszkańców Łodzi i Katowic, stanowiły w tym zakresie około 20% ogółu projektów.

Podsumowanie

„Publiczność” przestrzeni nie dotyczy jedynie formy jej własności czy sposobu użytkowania. Cecha ta związana jest przede wszystkim z możliwością występowania interakcji społecznych, kontaktu różnych zbiorowości. Przestrzenie te są jedynym obszarem, gdzie człowiek może poruszać się swobodnie, nie będąc członkiem danej społeczności.

W ujęciu zrównoważonego rozwoju miast istotne jest proaktywne podejście do kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej. Angażowanie mieszkańców w proces zmian przestrzennych stanowi dużą zmianę jakościową. Dzięki współtworzeniu przestrzeni wzrasta poczucie identyfikacji mieszkańców z miastem. Przestrzeń miasta staje się „ich” przestrzenią w pełnym tego słowa znaczeniu. Zmiana postrzegania miasta i „oswojenie” różnych jego fragmentów powoduje ożywienie życia w mieście. „Nowa przestrzeń” powstała w ramach zadań budżetów obywatelskich jest odpowiedzią na potrzeby mieszkańców. Nadaje im cechy użyteczności i przyjazności.

Analizy wskazują na rosnące zainteresowanie mieszkańców przekształcaniem przestrzeni publicznych. Budżet obywatelski jest przejawem rzeczywistej aktywności obywatelskiej i odpowiedzialności społecznej. Jak wynika z badań, jest to również skuteczny instrument operacyjny, istotny dla realizacji polityki miejskiej. Dzięki wprowadzeniu budżetu obywatelskiego mieszkańcy zyskali konkretne narzędzie, za którego pośrednictwem mogą zaproponować swoje rozwiązania zmieniające przestrzeń miasta. Rozwijają w mieście nowe funkcje, które wpływają na poprawę jakości życia.

Dzięki budżetom obywatelskim mieszkańcy nabywają nowe doświadczenia i kompetencje obywatelskie. Widoczny jest efekt uczenia się oraz dyfuzji wiedzy. Pojawia się także efekt tzw. „kuli śniegowej”, w wyniku którego projekty z jednych dzielnic (miast) stają się inspiracją dla innych. Wiele projektów znajduje swoją kontynuację w kolejnych latach, np. projekty dotyczące infrastruktury rowerowej czy budowania systemu przyrodniczego miasta.

Mimo niewątpliwego sukcesu budżetu obywatelskiego i widocznych efektów w przestrzeni miasta, jego wdrażanie w Polsce obarczone jest powszechnymi błędami. Idea budżetu obywatelskiego przyjęła formę plebiscytu,

w którym często wygrywają projekty związane z silnym lobbieniem ze strony różnych placówek publicznych, w tym zwłaszcza edukacyjno-wychowawczych (szkoły, przedszkola, biblioteki, miejskie domy kultury). Projekty te ograniczają niejednokrotnie zasięg swojego oddziaływania do zamkniętych grup społecznych. „Obywatelskość” zgłaszanych inicjatyw budzi wiele wątpliwości (szerzej: Rzeńca, Sobol 2018). Problem lobbingu i zastrzeżenia kierowane przez mieszkańców przyczyniają się do modyfikacji regulaminów BO³. Zmiany w procedurze BO związane z wykluczeniem takich projektów wpłyną z pewnością na większą skalę aktywności mieszkańców w kształtowaniu „nowych” przestrzeni publicznych otwartych dla wszystkich.

Artykuł nie wyczerpuje zagadnień dotyczących aktywności obywatelskich zmieniających przestrzenie publiczne polskich miast. Pokazuje natomiast, że dzięki narzędziu, jakim jest budżet obywatelski, mieszkańcy zyskali szansę i wpływ na kształtowanie swojego otoczenia. Jednocześnie poprzez demokratyczną procedurę głosowania zabezpieczony jest interes społeczny planowanych inwestycji – ogół mieszkańców wyraża zgodę na realizację danego zadania. Dzięki uspołecznieniu rozwoju lokalnego przestrzeń miast zyskuje nową jakość. Jakość współtworzoną przez mieszkańców.

Literatura

- Bernaciak A., Rzenca A., Sobol A., 2017, *Participatory budgeting as a tool of environmental improvements in Polish cities*. Economic and Environmental Studies, 17, 4(44): 893–906.
- Brown A., Kristiansen A., 2009, *Urban Policies and the Right to the City. Rights, responsibilities and citizenship*. UN Habitat [<http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001780/178090e.pdf>; dostęp: 15.10.2018].
- Długosz D., Wygnański J., 2005, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*, Warszawa [http://eu.ngo.pl/files/ue.ngo.pl/public/materialy_analzy/przewodni_ost.pdf; dostęp: 10.10.2018].
- Dymnicka M., 2013, *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Gehl J., 2009, *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*. Wydawnictwo RAM, Kraków.
- Jałowiecki B., 1988, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*. Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Karta Lipska na rzecz zrównoważonego rozwoju miast europejskich, 2007, Lipsk [http://www.sarp.org.pl/pliki/karta_lipska_pl.pdf; dostęp 7.10.2018].

³ Zmiana w procedurze BO związana z wykluczeniem projektów placówek publicznych planowana jest w Katowicach w edycji 2019/2020.

- Karta *Przestrzeni Publicznej*, 2009, III Kongres Urbanistyki Polskiej, Poznań [http://www.tup.org.pl/download/KartaPrzestrzeniPublicznej.pdf; dostęp: 10.09.2018].
- Kochanowska D., 2010, *Przestrzeń publiczna – kluczowy element miasta współczesnego – zintegrowana czy podzielona?*, [w:] *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, P. Lorens, J. Martyniuk-Pęczek (red.). Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk.
- Lofland L.H., 2007, *The Public Realm: Exploring the City's Quintessential Social Territory*. Transaction Publishers, London.
- Lynch K., 2011, *Obraz miasta*. Wyd. Achivolta, Kraków.
- Markiel K., 2013, *Witalność miejska-jak uprawiać idee rozwoju przestrzeni miejskiej?* Małopolskie Studia Regionalne. Departament Polityki Regionalnej Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków.
- Markowski T., 2013, *Teoria sprawiedliwości i interes publiczny jako podstawa budowania regulacyjnego systemu planowania przestrzennego: konceptualizacja problemu*. Studia KPZK PAN, 153.
- Mergler L., Pobłocki K., Wudarski M., 2013, *Anty-bezradnik przestrzenny – prawo do miasta w działaniu* [http://publica.pl/wp-content/uploads/2013/08/Antybezradnik_www.pdf; dostęp: 20.12.2017].
- Polski J., 2009, *Problemy kształtowania ładu przestrzennego w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Wpływ idei zrównoważonego rozwoju na politykę państwa i regionów*, B. Poskrobko (red.). Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Rzeńca A., Sobol A., 2018, *Dysfunkcje i bariery budżetowania obywatelskiego – analiza małych miast województwa śląskiego i łódzkiego*. Kwartalnik Trzeci Sektor, 43(3).
- Sadura P., Olko D., 2017, *Sociological Intervention as a reaction to the crisis of the city. Public consultation in Warsaw*. Research in Urban Sociology, 15.
- Sagan I., 2017, *Miasto. Nowa kwestia i nowa polityka*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Sierocińska K., 2011, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*. Studia Ekonomiczne, 68.
- Sobol A., 2009, *Procesy urbanizacji a idea zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Zrównoważony rozwój regionów uprzemysłowionych*, E. Lorek (red.). 1. Wyd. AE Katowice, Katowice.
- Sobol A., 2013, *Gospodarka przestrzenna a lokalny rozwój zrównoważony*. *Ekonomia i Środowisko*, 3(46).
- Sobol A., 2017, *Wpływ przestrzeni wspólnych na rozwój miast*, [w:] *Przemiany przestrzeni publicznej miast*, I. Rącka (red.). PWSZ, Kalisz.
- Szmidt B., 1981, *Ład przestrzeni*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Tuan Yi-Fu, 1987, *Przestrzeń i miejsce*. PIW, Warszawa.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym [Dz.U. 2017, poz. 1875 ze zm.].
- Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych [Dz.U. 2018, poz. 130].